

ZAMONAVIY O'ZBEK HIKOYACHILIGIDA BADIY KONFLIKTLAR IFODASI (ISAJON SULTON IJODI MISOLIDA)

G'ayrat Kenjabayevich Urazbayev
gayratorazbaev825@gmail.com
Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Isajon Sulton hikoyalaridagi badiiy konflikt va ichki psixologizm masalalari atroflicha o'rganilgan va tahlilga tortilgan. Muallif qalamiga mansub "Bibi Salima", "Qismat", "Ota raqsi" hikoyalaridagi qahramonlarning ichki holatini tasvirlash mahorati ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: xarakter, ramz, obraz, syujet, kompozitsiya, ziddiyat, bayonchilik, ruhiy kechinma, yechim

THE EXPRESSION OF ARTISTIC CONFLICTS IN MODERN UZBEK SHORT STORYTELLING (WITH REFERENCE TO THE WORKS OF ISAJON SULTON)

Gayrat Kenjabayevich Urazbayev
gayratorazbaev825@gmail.com
Karakalpak State University

Abstract: This article provides a comprehensive study and analysis of the issues of artistic conflict and inner psychologism in the short stories of Isajon Sulton. The author's skill in depicting the inner state of the characters in his stories "Bibi Salima", "Qismat", and "Ota raqsi" is scientifically substantiated.

Keywords: character, symbol, image, plot, composition, conflict, narration, emotional experience, solution

Har bir ijodkor poetik izlanishlarida badiiy konflikt masalasi alohida o'rin tutadi. Unda asar ishtirokchilari, ularning hayoti, xarakter qirralari, obrazlilik, badiiy tip, syujet va kompozitsiya masalasida aniq maqsad sari yo'naltiriladi. Badiiy asarda ishtirok etgan eng kichik zarragacha o'zining zimmasidagi vazifasini to'laligicha bajarishi shart. Aks holda, ijodkor tanlagan g'oya o'zini oqlamaydi. Shunday asarlar bo'ladiki, unda bitta yoki ikkita epizodik xarakterdagi voqelik aks etishi mumkin. Qolgan qismlarda esa yozuvchi (roviy) nutqi namoyishi ro'y beradi. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, A.Qahhor hikoyalarida voqeaga aralashgan buyumlar ham nozik did bilan ma'lum vazifani bajaradi. Qahramonlarning ruhiy holati: to'lg'onishlari, iztiroblari, fojeaviy qismatidan so'z yuritganda, ixcham detal ham

qandaydir rol ijro qiladi. Bu kabi holatlar juda ko'p. J.London, O.Balzak singari yozuvchilarda voqelik tun va olis shimol yog'dularida, bo'ri, hayvonot dunyosi bilan o'zaro uyg'un holatda tasvirlansa, L.Tolstoy ijodida inson qismati bilan tipologik tartibda voqelik namoyon bo'ladi. E.Xeminguey ijodida dialogik munosabat voqelikni marom bilan ifoda etilishini ta'minlaydi. Sh.Xolmirzayev, O'.Umarbekovlar ijodida rus adabiyotining ayrim ta'siri saqlanib qolganligini kuzatish qiyin emas. Isajon Sulton ijodida mifopoetik badiiy tafakkur salmoqdor o'rin egallasa, L.Bo'rixonda kinoyaviy-parodik usul o'ziga xosligi yuzaga chiqadi. Isajon Sulton voqelikni ancha tartibli harakatlantirsa, L.Bo'rixon voqelikni aralash-quralash holatda tasvirlash yo'lidani boradi. Isajon Sulton ijodida J.Rumiy, A.Navoiy singari buyuk mutafakkirlar ijodidan ilhomlanish, hayotbaxsh obrazlardan andoza olish holati ko'zga tashlansa, ba'zi o'rinlarda G'arb adabiy-estetik tafakkuri salmoqli o'rinni qamraydi. Natijada adib hayot haqidagi eng tugal xulosasini anglatishga keng va qulay yo'l ochadi.

Badiiy asarda konfliktning uch turini ajratib ko'rsatish odat tusiga kirdi:

1. Xarakterlararo.
2. Qahramon va muhit.
3. Ichki (psixologik) konflikt.

Yozuvchi Isajon Sulton romanlarida badiiy konfliktga aloqador nimaiki sodir bo'lmasin, rivoyat hamda mifologik nuqtayi nazardan qayta ishlashni eng birlamchi vazifa deb biladi. "Ozod" romanida aks ettirilgan 3 aks (akslar falsafasi)da "Toshbaqa bilan Chayon", "Qarg'a", "Murtad" nomli metarivoyatlar romanni yaxlit bir kompozitsiyada birlashtirib turish uchun syujet liniyalariga kiritib yuborilgan. Bu hikoyatlarda badiiy konfliktning ikkinchi va uchinchi shaklini uchratish mumkin. Shuningdek, badiiy konflikt haqida gap borganda, albatta, badiiy psixologizmni ham yodda tutmoq joiz. Chunki badiiy konfliktning tagzamidagi xarakter ruhiy holati, uning ichki iztiroblari, fojeasi, qismati, taqdiri yotadi.

L.N.Tolstoy badiiy konflikt haqida "San'at hamisha qarama-qarshiliklar bo'lgandagina maydonga keladi, bu kurashning yo o'zginasi tarzida yoki kurashning in'ikosi tarzida bo'ladi..."[1.287], deb yozgan edi. Haqiqatan ham, har qanday to'qnashuvning ro'y berish vaqti, uni yuzaga keltiruvchi ijtimoiy omillar sabab va oqibat birligida namoyon bo'ladi. Shuningdek, "Konflikt" lotincha "ixtilof", "to'qnashuv" degan ma'nolarni anglatadi. Konflikt butun asar syujeti va mazmunining yo'nalishini ta'minlaydi. Badiiy konflikt nasriy asarda keng turda, matn tarkibining barcha bo'g'inlarida ro'y berishi mumkin. U bir vaqtning o'zida syujet va kompozitsiyaning uyg'unlashuviga zamin yaratsa, ikkinchidan, muallif maqsadining hal qilinishi uchun muhim estetik kategoriyadir. Badiiy ijod ruhiy-psixologik jarayon bo'lib, uni batamom tushunishi yoki tushuntirib berish imkonsiz. Badiiy so'zning vazifasi har doim insonni tushuntirishdan iborat bo'lgan. Buning

tasdig'ini "Avesto", qadimiy bitiktoshlar, xalq dostonlari va ertaklar, "Qur'oni karim", hadis, keyingi asrlarda yaratilgan badiiy ijod namunalarida ko'rish mumkin.

"Qur'on karim"da inson psixologiyasiga oid juda muhim qaydlar keltirilgan. Insonning o'z-o'ziga zulm qiluvchi tabiatga egaligi, u o'z holini o'zgartirmaguncha, ahvol-ruhiyasi o'zgarmasligi, inson o'z-o'zini inkor etuvchi ekanligi ta'kidlangan. Mazkur ilohiy kalomlar bugun psixologiya fani tomonidan to'la tasdig'ini topgan.

"Alpomish" dostonida Murodtepaga chiqishga ahd qilgan Alpomishning ikkilanishlar to'la o'ziga qaratilgan monologi keltirilgan. Qahramon ruhiy holatiga xos bo'lgan bunday ikkilanishni Sh.Turdimov quyidagicha izohlaydi: "Epos syujeti xalqning ko'ngil mulkida pishib yetiladi, tilga ko'chadi. Bu yerda hukmbardor - xalqning ruhi. "Alpomish" buning tasdig'i"[2.29]. Demak, xulosa qilib aytganda, badiiy psixologizm insonning ichki dunyosi, qalb tovlanishlari, hissiyotlati, tuyg'ulari olamiga aloqador ruhiy hodisa hisoblanib, uning mazmunida adabiy-estetik ma'no mujassamlashgan bo'ladi. Badiiy psixologizm nafaqat adabiyotshunoslik, balki falsafa, psixologiya, etika, estetika fanlarga ham aloqadorlik kasb etadi. Shu sababli ham badiiy psixologizmni fanlar kesimida tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Ruhiy dunyoda "men" shakllanmagan ekan, u yerda kultlar mavjud bo'ladi va bu kultlar insonni ma'nan mutelikda ushlab turadi; miqlardagi qahramon maqsadga erishishda xudolar, yovuz ruhlar, dev-u jinlar to'siq bo'lgani kabi uning "men"ga intilishini har xil jimjima, sarob, umidsizliklar bilan to'sib turadi, o'z kuchiga bo'lgan ishonchni yemirib tashlaydi. Inson ichidagi kult o'zlariga xudo yasab olgan ilk ajdodlarning ruhiy dunyosidan kam farq qiladi, garchi uning aqli, ongi ilk ajdodiga nisbatan keskin farq qiladi[3.146]. Aytish joizki, mazkur ichki "men"ga tayanish, uni har tomonlama idrok qilish yozuvchi uchun o'ta murakkab, ijodiy, aqliy, hissiy-emotsional izlanishni taqozo qiladi. Badiiy xarakter yaratilar ekan, u yerda, demak, badiiy konflikt ham, psixologik vaziyat ham birga tug'iladi. "Xarakter yaratish jarayonining o'ziga esa uning o'ta darajada sirli bo'lgan tomonidan yondashish maqsadga muvofiqroqdir, ya'ni qayta yaratish tomonidan, biografiya tomonidan yondashgan ma'qul..."[4.82], deb yozadi Jon Golsuorsi. Bunday iqtibosni hikoya matni timsolida aniqlash lozim:

"Bibi Salima osmonga qarasayam, suvlarga qarasayam erta bahorda Xudoga aytgan gaplari esiga tushib, xijolatdan beti lov-lov yonib ketaveradi.

"Xotin kishiman-ku, har xil gaplarni gapiraveraman-da", deydi o'zini oqlab. Keyin sidqidildan yolvorib tavba qiladi:

"Shayton tilimga soldi-da. Bo'lmasa. U gaplarni aytarmidim? Senga-ya?"

Hammasini o'zing shohidsan-ku, men bo'lsam, xuddi malomat qilganday gapiribman. Attang! Sidqidildan tavba qilyapman, ishqilib, o'zing kechirgin...

Sababi - yo'qchilik-da, Yo'qchilik bo'lmasa unaqa dermidim?"

Shunday deydi-yu, erta bahordagi o'sha tongni eslab, battar xijolat bo'ladi.

Erta bahorda erining beli og‘rib, yotib qoluvdi. Xudo ro‘zg‘orni rizqini erkakdan berar ekan. Bir-ikki hafta o‘tib-o‘tmay, hamma narsani tagi ko‘rindi-qoldi. Un tugadi, sabzavot adoqlab, yog‘ oxirladi. Nima qilsam ekan deb, boshi qotdi Bibi Salimaning. Ota betob bo‘lsa, bolalar ham dovdirab qolishar ekan”[5.27].

Mazkur hikoyada badiiy konfliktning uchinchi ichki (psixologik) turini uchratdik. Unda Bibi Salima ismli onaizorning farzandlari va eri uchun kuyib-yonishlari, qahatchilik paytidagi qiynalishlari, qishloq ahli orasida mehnatkashligi, eriga sadoqati kabi o‘nlab insoniy fazilatlari bilan o‘rnak bo‘ladigan jihatlari tahlil qilinadi. Bibi Salima har bir mehnatning tagida rohat-farog‘at borligini, osoyishta kunlar hali hammasi oldinda ekanligiga o‘zini ham, erini ham, farzandlarini ham ishontirib yashaydi. Bu borada ro‘zg‘or uchun tinimsiz mehnat qiladi. Oddiy qishloqdan boshqa makon-u hududni ko‘rmagan, qo‘llari mehnatdan qabargan onaning betimsol xarakteri yozuvchi diqqat-markazidan sira ham uzoqlashmaydi. Har bir jumla, epizodda ayol vasfiga badiiy chizgilar beradi. Shunday vaziyatga tushgan ona qalbini o‘rtayotgan iztiroblarga, yo‘qchilik fojiasiga giriftor bo‘lgan oila taqdiriga oshno tutinadi. O‘quvchi ham beixtiyor ana shu tarang vaziyatda ayolning dard-u tashvishiga hamroh bo‘ladi. Hayotidan mamnuniyat tuyib yashayotgan eldoshlarini ham duo qilishda davom etadi. Inson ichki irodasini fojiaviy yakun topishidan asrab-avaylagan yozuvchi maqsadi uning taqdiriga yakun yasash emas, aksincha, ulkan muhabbati bor insonlarga muzaffar bo‘ladi, degan eng ezgu g‘oyani ifodalashdir. Syujet qismlarida bayonchilik holati kuzatilsa ham, yozuvchi o‘z oldiga qo‘ygan rivoya texnikasi orqali vaziyatni tugal yechim bilan xotimalashga erishgan. Ushbu hikoyada psixologik konflikt (shaxs irodasi) sinovida ro‘y beradi. Odamzod turmush tarzida uchrab turadigan ko‘ngilsizliklar qahramon irodasini sinovdan o‘tkazadi. Bu sinovning mohiyatida muvaffaqiyat mavjud bo‘lib, o‘g‘il-qizlarini tarbiyalashda ham, yer chopib, dehqonchilik qilishda ham chin o‘zbek ayolining matonatli mehnati aks ettiriladi. Yozuvchi bir ayol timsolida millat ayollaridagi jo‘mardlikni, rahm-shafqatni, chinakam olijanob tuyg‘ulari bilan hayot kechirishga bel bog‘lagan mushtipar singillarimiz xarakteriga badiiy chizgilar beradi.

Psixologik tahlil imkoniyatlari haqida so‘z yuritgan H.Umurov “Psixologizmning formalari turli-tuman bo‘lganidek, uning portret, dialog, monolog, tush, psixologik timsollar, hissiy harakatlar, peyzaj, gallyutsinatsiya kabi poetik vositalari ham rang-barangdir. Ularning har biri qahramon ichki dunyosining yashirin sirlarini oshkora qilishda yozuvchiga qo‘l keladi”[6.34], deya aniqlik kiritadi. Bu o‘z navbatida, Isajon Sultonning “Uzuk”, “Shamolli kecha”, “Mansub-1984”, “Yusuf va Zulayho” singari hikoyalarida yanada tipiklashgan. Ayniqsa, “Yusuf va Zulayho” hikoyasida Yusufning pok va samimiy muhabbati, qahramonning oydin umidlari, psixologik tarang vaziyatda ham o‘ziga bo‘lgan pokdomon ishonchini to‘laqonli ochib berilgan.

Psixologizmning ikki xil shakli I.V.Straxov tomonidan ajratib ko'rsatilgan edi: "Psixologik tahlilning asosiy formalarini xarakterlar tasvirining "ichki" - harakatdagi shaxslarning ichki dunyosini ularning ichki nutqlari, xotira obrazlari va tasavvurlari ko'magida badiiy ifodalash; "tashqi" - yozuvchining nutqni, nutq orqali ifodalashning o'ziga xos xususiyatlarini, mimika va psixikaning boshqa tashqi ko'rinishlarini ruhiy tahlil qilishi kabilarga ajratish mumkin"[7.14]. Isajon Sulton o'z ijodida ham ijodkor dunyoqarashi, ham qahramon nutqi, ham roviy nutqi aralashib, sinkretik qonuniyatni ilgari surishga o'zida kuch topadi. Demak, har qanday vaziyatda inson yaratuvchanlik ishi bilan mashg'ul bo'ladi. Xarakter mudom o'zgaruvchan ahamiyatga ega emas. U ilk asosda qanday murakkab yaratilsa (Ota obrazi), voqealar rivojida shu tariqa hal qiluvchi mohiyatga aylanadi. "Qismat" hikoyasida otaning taqdiri - mifologik kiritma bilan talqin qilinsa, onaning samimiy qiyofasi real hayot bilan chambarchas uyg'unlikda tavsiflanadi.

"Qismat"dagi ota - manfur jamiyat qurboni. U rahbar bo'lib ishlab yurgan vaqtida mo'min-musulmon padari buzkurvoriga qo'l ko'tarishga jazm etgan. Qarg'ish olgan. Xalqimizda "Ota qarg'ishi - o'q" deya bejiz aytilmaydi. Shu sabab uning hayotda omadi kelmaydi, qancha mehnat qilsa ham, barakasi bo'lmaydi. U bor alamini oilasidan oladi, ichkilikka beriladi. Ammo ona va farzandlari otadan yuz o'girmaydi, uni yaxshi bo'lishini, insofga kirishini kutib yashaydilar. Faqatgina oilaning katta o'g'li otasining qilmishlarini kechirolmaydi. Xasta onasiga baliq olib kelib pishirayotganida, uni otasining arvohi timsoli deb o'ylaydi va dildagi iztiroblarini oshkor qiladi. U.Normatov ushbu holatni tabiiy deb qabul qiladi: "...bolalik chog'larimda hamqishloqlarimdan olamdan o'tganlar ruhi-arvohi turli jonzoqlar qiyofasida ko'rinadi, degan aqidalar, ertaklarni ko'p eshitganman, ochig'i, o'sha kezlari bularga chippa-chin ishonganman. Chunonchi, olamdan o'tgan yaqinlar arvohi har payshanba oqshom kapalak-parvona ko'rinishida xonadonlarga tashrif buyuradi, sham yoqib Qur'on oyatlarini tilovat qilib, ularning ruhi poklariga bag'ishlansa, taskin topib muqim topgan manzillariga qaytib ketadi, degan gap-so'zlar, shuningdek, o'gay ona va otasi tomonidan nobud qilingan bolakay ruhi qush qiyofasida kelib, qotillardan o'ch olishi haqida ertaklar eshitganim hamon yodimda. Qolaversa, bolalikda qo'ldan qo'ymay o'qiganimiz, jahonga mashhur "Shum bola" qissasida arvohlar ruhi pokining xonadonga kelishiga oid suhbat epizodini bilmaydigan o'zbek kitobxonlari kam bo'lsa kerak"[8.124]. Nima demoqchimiz? Isajon Sulton shu usul bilan o'zining badiiy niyatini anglatmoqchi bo'lgan.

"Ota raqsi" hikoyasida "Qismat"dagi ota obrazidan tamomila o'zgacha voqelikni kashf qiladi. "Ota raqsi" hikoyasida adib beozor, mo'min, mehnatkash, shafqatli ota siymosini tasvirlasa, "Qismat"da boshqacha yo'l bilan voqelikni idroklaydi. "Ota raqsi" nomli hikoyasi oilaviy-maishiy turmush tarzini, odatiy uy

yumushlariga ko'milgan ota xarakterini gavdalantirgani fikrimizning yorqin dalilidir. Hikoya shunday jumlar bilan boshlanadi:

“Men otamning o'yinga tushganini bir martagina ko'rganman.

To'y-marosimlarni aytmayapman. Balki, o'z birodarlari davrasida raqsga tushgan bo'lsa bordir. O'z uyi - o'lan to'shagida, bolalari qoshida xursand bo'lib o'ynaganini aytyapman.

U mahallarda katta avlodning o'z raqsi bo'lardi. Bir qo'lini havolatib, ikkinchi qo'lini ort tomondan beliga ters qo'yib o'ynashardi kattalar.

...Qachonlardir ro'zg'orning tubi ko'rinib, juda qiynalib qoldik. U mahallar endigina suyagi qotgan o'spirin edim, mehnat suyagimni ezmasdi. Qanchalar horib-charchasam ham, tongda kuch-quvvatga to'lib uyg'onardim. To'qqiz bola, to'qqiz jujuq... Otamning oyog'i og'rirdi, ertalab bir qancha vaqt boldirini o'zi uqalab o'tirardi, keyin shoshmay etigini kiyib yo ishga jo'nar, yo uyimiz tomorqasida yumush bilan mashg'ul bo'lardi”[9.357].

Ixchamgina hikoya tuguni mana shu tarzda boshlanib, otaning shodligini faqat bir marotaba ko'rgan farzand (muallif-hikoyachi) zavqining nima ekanligini bilish qiyin emas. Negaki hayotdagi qiyinchiliklar, yo'qchilig-u, azob-uqubatlari, faqat qorin g'amida umr kechirish har qanday ota va oilaning taqdirida “qizil ip” bo'lib jarohat qoldirishi ayni haqiqatdir. Odamzod taqdiriga yangi sahifa qo'sharkan, u hamisha o'zining baxt-u iqbolidan butun bo'lishini ich-ichidan xohlaydi. Hikoyadagi asosiy unsur shuki, lotoreyadan yutuq yutib olgan ota quvonchini ko'rgan farzandlar zavqi hayotda hali yaxshi va yorug' kunlar borligini asoslashga qaratilgan. “Ota raqsi” timsolida jamiyat hayotidagi o'sha yo'qchilik, o'tish davrining kemtikliklari qalamga olinganligi hech kimga sir emas.

Isajon Sulton hikoyalarida badiiy konfliktning *xarakterlararo* hamda *ichki (psixologik)* turiga ko'plab murojaat etgan o'rinlar talaygina. Bu holat yozuvchi qo'llagan ota, ona, farzand, ayol, uka, o'g'il obrazlari munozarasida, ularning turmush tarzida ro'y berayotgan uzil-kesil o'zgarishlarida yanada tiniqroq gavdalantiriladi. Bizning fikrimizcha, jamiyat hayotidagi muhim o'zgarishlar yozuvchi dunyoqarashida azal-azaldan mavjud tasavvurlar silsilasidan tarkib topgan. G'arb-u Sharq an'analari, insonni anglash, uning jamiyatga tegadigan nafi, keltirgan foydasi, zabt etilgan cho'qqilari negizida ma'rifatli bo'lishga qaratilgan da'vatkor g'oyalar yig'indisidan ham iboratligi qabarib ko'rinadi.

Umuman, ijodiy niyatning badiiy niyatga aylanishida badiiy konflikt, kompozitsiya, kolliziya, voqelar rivoji, psixologizm singari qator unsurlar muhim ahamiyat kasb etadi. Olam va odam sirlaridan voqif bo'lgan yozuvchi betakror asar yaratishga qodir. “Badiiy asarning tez nishona berishi yoki miyada uzoq vaqt ishlanishi syujetda ifodalanadigan g'oyaning qay yo'sinda topilishiga bog'liqdir. Agar biron mavzuda asar yaratish niyati tug'ilib, hayotiy materiallar ham yozuvchi

ixtiyorida yetarli bo'lsa-da, syujetda ifodalanuvchi g'oya aniq bo'lsagina haqiqiy san'at asari yuzaga keladi"[10.327]. Bu kabi tasniflash yo'sini har doim o'zini oqlashi tayin. Chunonchi, vaqtning nihoyatda oqar suvdek o'tishi, yozuvchi badiiy niyatining ro'yobga chiqishi, shuningdek, har ikkala holatda ham kuchli hissiy-emotsiya, falsafiy-estetik mushohada yuki davrning o'ziga bergan mavzusini to'laligicha keng epik ko'lamda aks ettirish malakasini taqdim qiladi. Zero, aqliy tafakkur bilan hissiy bo'yoqdorlik badiiy shakl poetikasida muhim atributlardan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Толстой Н.Л. О литературе. Советской писатель. - М., 1956. - С.287
2. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. - Тошкент: Ўзбекистон, 2012. - Б.29
3. Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. - Қарши: Насаф, 1999. - Б.146.
4. Жон Голсуорси. Адабиётда характер яратиш. - Тошкент: Маънавият, 2010. - Б.82.
5. Исажон Султон. Ҳазрати Хизр изидан. - Тошкент, 2018. - Б.27.
6. Умуров Ҳ. Рисолалар. Сайланма. 1-жилд. - Т.: Фан, 2007. - Б.34.
7. Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: Пособ. для студ. /В 5 ч./ - Ч. 1. - Саратов: Изд. Саратовского университета, 1973. - С.14
8. Normatov U. Ijodkorning haroratli so'zi. - Toshkent, 2015. - Б.124.
9. Исажон Султон. Генетик. - Т.: Янги аср авлоди, 2019. - Б.357.
10. Тўраев Д. Ҳаётий материалдан бадий сюжетга. Ўзбек адабий танқиди. Антология. - Т.: Турон-иқбол, 2011. - Б.327